

BELÉNYI GYULA

A munkáscsaládok reáljövedelme és szociális ellátottsága (1949–1968)

A munkások életkörülményeit alakító tényezők közül a szocializmus korszakában is a legfontosabbak közé tartozott a családok reáljövedelme és a társadalombiztosítás juttatásaiból való részesedése, mert az egyik anyagi fogyasztásuk színvonalára, a másik pedig szociális biztonságukra gyakorolt nagy befolyást. Mielőtt elmerülnénk a kérdés részleteiben, előrebocsátjuk, hogy az ipari munkásság az említett szempontokból nézve sem volt egységes társadalmi csoport, hiszen sokféle rétegből és annál is többféle család-típusból tevődött össze, melyek a jövedelmi helyzet és az anyagi javakból való részesedés szempontjából is különböztek egymástól. Mi több, a tanulmányunkban vizsgált korszakban ezek a belső különbségek sok tekintetben még fokozódtak is. A heves mobilitási folyamatok következtében például megnőtt a heterogén társadalmi háttérrel rendelkező új munkások súlya a munkásság egészén belül. Gyorsan nőtt továbbá az ún. kétkeresős családok száma, közöttük olyanoké, melyek keresői csak részben voltak ipari munkások, részben más foglalkozást űztek, ami sajátos vonásokat kölcsönzött családi közösségeiknek. E különbségek jelentőségét elismerve előrebocsátjuk, hogy tanulmányunkban az ipari munkásság életkörülményeit összefoglalóan, egészként vizsgáljuk, ezért az egyes típusok, sajátos változatok vizsgálatától eltekintünk.

A munkáscsaládok jövedelmének összetevői

A munkáscsaládok bevételei, a többi bérből és fizetésből élőlőz hasonlóan, munkabérből és ún. béren kívüli juttatásokból származtak. Feltűnő, hogy a családi bevételekben még 1960 táján is alig játszott szerepet a hitelfelvétel, noha arra – főleg a részletre történő áruvásárlás miatt – egyre nagyobb igény mutatkozott.¹ Az 1945 előtti helyzethez képest viszont a családi jövedelmekhez nagyobb mértékben járultak hozzá az ún. béren kívüli juttatások, melyeket részben közvetlenül a munkahelytől, részben általános munkavállalói jogon kaptak a mun-

---

¹ 1960-ban a lakosság évi egy főre eső átlagos jövedelme 12 013 Ft, a felvett hitel éves átlaga viszont mindössze 41 (!) Ft volt. – A lakosság fogyasztása 1960–1964. Bp. 1966. (Statistikai Időszaki Közlemények 83.) 11.

kások, más bérből és fizetésből élőkhez hasonlóan. A béren kívüli juttatások magasabb és a bérek viszonylag alacsonyabb részesedése a családi jövedelmekből a szocialista rendszer egyik fontos sajátossága volt, amely részben ideológiai, részben gazdasági okokkal magyarázható. A marxista-leninista ideológia szerint a munkavállalók javadalmazásában a munkabér szerepének fokozatosan csökkennie kell, hogy helyét egyre inkább a „közösségi” juttatások foglalhassák el, hiszen a társadalom lépésről lépésre közeledik a „szükségletek szerinti elosztás” állapotához, amikor a személyi jövedelemnek egyre kisebb szerepe lesz a fogyasztásban. Sőt, a pénz is fokozatosan veszít szerepéből és helyét a szükségletek közvetlen kielégítése veszi át. Ez az ideológiai meghatározottság különösen a szocialista rendszer első korszakában, azon belül is az ötvenes években befolyásolta közvetlenül a (gazdaság)politikai döntéshozókat, de a hatvanas évek első felében sem tűnt el egészen, hiszen a társadalombiztosítási rendszeren keresztül juttatott pénzösszegek akkor is gyorsabban nőttek a munkabéreknél.²

Az ideológiai motívumok mellett nyers gazdasági indítékai is voltak egyes béren kívüli juttatások gyors növekedésének. A felhalmozási hányadot a végleteig növelni törekvő gazdaságpolitika azért tartotta alacsonyan a béreket, hogy nagyobb összegek álljanak rendelkezésre beruházási célokra. Annak érdekében viszont, hogy a munkaerő újratermelését biztosíthassa, bizonyos költségeket át kellett vállalnia a munkavállalóktól. A munkásszállítás, a munkásszállások, részben a munkahelyi étkeztetés és a munkahelyi bölcsődék, óvodák anyagi támogatása elsősorban ilyen gazdasági megfontolásokból történt (ezekre tanulmányunk végén még visszatérünk). Béren kívüli juttatásként vették számításba továbbá egyes fogyasztási cikkek és szolgáltatások állami dotációját is (például a lakásjuttatást és a lakbértámogatást), ám az valójában a szocialista árrendszer sajátossága volt, melyben egyaránt előfordultak kirívóan olcsó és kirívóan drága termékek, vagyis nem tekinthető olyan jellegű támogatásnak, amilyen, mondjuk, egy önköltséges szakszervezeti üdülés.

A béren kívüli juttatások növekvő tendenciája ellenére mégiscsak a munkabérek játszottak döntő szerepet a családok bevételeiben: az ötvenes évek végén e kétféle bevétel kerekített aránya 1:9 volt.³ 1959-ben a nyugdíjak az éves

2 Magyar Országos Levéltár (= MOL), Az MSZMP központi szerveinek iratai. (= M-KS-288. f.) 23/1964/63. ő. e. Az életszínvonal alakulása a II. ötéves terv időszakában. 1964.

3 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Az Országos Tervhivatal „Feljegyzés”-e. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása”. 1959. ápr. 24.) – Más források ettől némileg eltérő arányokról informálnak: egy 1951-ben készített elemzés szerint az állami, a szövetkezeti és a magánszektor együttes beralapja 17 958 millió Ft volt, a nyugdíjakra 1060 millió Ft-ot, családi pótlékra pedig 375 milliót fizettek ki. Minden egyéb juttatást (táppénz, ösztöndíj, béren felüli juttatás és további vállalati és állami juttatások) számításba véve, a bérből és fizetésből élők összes pénzjövedelme 21 300 millió Ft volt. Egykorú számítások a béren kívüli juttatások közé számították a fent felsorolt összes bevételi forrást, így a bér jellegű és béren kívüli juttatások aránya 84:16. Ha viszont csak az aktív kereső munkásoknak a béren felüli többletbevételeit vesszük számításba és pl. a nyugdíjat nem, akkor az arány 95:5-re módosul. – MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./6. ő. e. Előterjesztés. 1951. nov. 14.

nomináljövedelemnek csak 6,2%-át, a táppénz és a családi pótlék pedig (a segélyekkel együtt) egyaránt 2,5-2,5%-át tették ki.⁴ A szocializmus egész korszakában kifejezetten csekély, mindössze néhány százalék volt a munkavállalók által fizetett személyi jövedelemadó és más járulékok összege, mert az elvonások közvetlenül az állami tulajdonban lévő vállalatoktól történtek és nem magából a személyi jövedelemből. Ennek következtében a bruttó bér, illetve a munkások által a vállalati pénztáraknál ténylegesen kézhez kapott fizetés közel estek egymáshoz. Ugyanakkor 1956-ig olyan sajátos kiadások terhelték a munkavállalókat, mint a 4%-os gyermektelenségi adó, vagy a kötelező békekölcsönjegyzés, melyeket 1957-től megszüntettek.

Annak következtében, hogy a vizsgált korszak egészében feltűnően csekélyek a bérkülönbségek, a munkások életszínvonalát egyre nagyobb mértékben befolyásolta a családjaikon belüli kereső-eltartott arány. Ez azután maga után vont a kétkeresős családok számának a növekedését, minélfogva korszakunkban – más okok mellett – a családi élet, a családi együttlét is átalakult. Mindkét szülő dolgozott, a gyermekek egy része a férőhelyek tekintetében fokozatosan növekvő óvodai, egy másik az iskolai napközi otthoni ellátást vette igénybe; a család így kevesebb időt töltött együtt. A kétkeresős családok számának növekedésével és az 1956 előtti abortusztilalom enyhítésével párhuzamosan az 1960-as években csökkenni kezdett a születésszám, ennek következtében visszaesett az eltartott gyermekek száma is, vagyis kisebbek lettek a családok. Ez a folyamat több tényező hatására erősödött fel, melyek közül az egyik legfontosabb az a törekvés volt, hogy az életkörülményeket a kereső-eltartott arány megváltoztatásával javítsák akár annak árán is, hogy kevesebb gyerek születik.

Az egy családra eső keresők száma és az egy főre jutó jövedelem közti szoros összefüggést mutatja az 1. sz. táblázat. Az abban szereplő tizenkét (I–XII.) jövedelmi kategória sorrendje (lásd az 1. és az 5. oszlopot!) hajszálpontosan megegyezett a családnagyság (2. oszlop), illetve a családokon belüli kereső-eltartott arány sorrendjével (3. oszlop). Minél nagyobb volt tehát egy család, illetve minél több eltartott jutott egy keresőre, annál rosszabb anyagi helyzetben volt. Ez persze természetes dolog. Az azonban már nem, hogy ez a szabály kivételt nem ismerő,⁵ szigorú törvényszerűséggé lépett elő ezekben az években. Ezzel szemben az egy keresőre jutó átlagos munkabér szerinti sorrend (4. oszlop) eltért az egy főre eső jövedelmek sorrendjétől, bizonyítván, hogy a bérkülönbségek kevéssé befolyásolták a családok egy főre eső jövedelmének sorrendjét. Jó példát nyújt erre az 1. sz. táblázat III. sora: az egy családtagra eső jövedelem tekintetében hátul kullogó, havi 500–600 Ft közötti egy főre eső jövedelemmel rendelkező családok keresői átlagban nem csupán a IV. kategória keresőinél vittek több bért haza, hanem azon kívül még a VI., a VIII. és a IX. jövedelmi kategóriák keresőit is megelőzték. Ha a táblázatban szereplő tizenkét (I–XII.) jöve-

4 MOL-M-KS-288. f. 23/1961/46. ó. e. Előzetes adatok [...] 1961. jan. 27. (A bérből és fizetésből élők reáljövedelme c. táblázat.)

5 A 100 keresőre jutó eltartottak esetében a IX. és a X. kategória adatai azonosak.

delmi kategóriát két nagy csoportba vonjuk össze (az I–VI. képezi az elsőt, a VII–XII. a másodikat), akkor megállapíthatjuk, hogy a mezőny alsó és felső része közt nagyon csekély volt a bérkülönbség: a jobb helyzetű fél keresőinek átlagbére 8,9%-kal volt csupán magasabb a gyengébb helyzetűnél (utóbbit véve 100%-nak). Ezzel szemben az egy főre eső családi jövedelem terén 89,8%-os különbség mutatkozott a két csoport között (ismét az I–VI. kategóriák átlagát véve 100%-nak). A köztük az egy főre eső jövedelem terén kialakult különbséget alig befolyásolták az ún. társadalmi juttatások. Nem csupán azért nem, mert azok összege 1957-ben igen szerény volt, hanem azért sem, mert a béren kívüli bevételeknek a teljes családi jövedelemhez viszonyított aránya hasonló volt: 10% körül alakult mindkét csoportban. A családnagyság és az egy főre eső jövedelem közti fordított arányosság más szempontból is figyelmet érdemel: a népes családokban nemcsak a kereső-eltartott arány alakult kedvezőtlenül, hanem abszolút számban is kevesebb volt a kereső, mert az eltartottak (többnyire gyerekek) magasabb száma akadályozta a családnyák munkavállalását. Míg az ötvenes évek második felében az egygyermekes anyák 51, addig a háromgyermekesek 39%-a volt állásban. Mindent összevetve, az ötvenes évek második felében a gyermekes családok egy főre eső jövedelme 30%-kal volt alacsonyabb a gyermektelenekénél.

1. táblázat

A családnagyság és az egy főre eső jövedelem közötti összefüggés 1957-ben⁶

1. Az egy főre eső jövedelem szerinti kategória (Ft)	2. A családok átlagos taglétszáma (fő)	3. 100 keresőre jutó eltartottak száma	4. Az egy keresőre jutó átlagos munkabér	5. Az egy főre jutó havi átlagos bruttó jövedelem (Ft)
I./ 400 Ft alatt	4,84	326	1106	342
II./ 400–500	4,28	239	1229	454
III./ 500–600	3,95	190	1309	554
IV./ 600–700	3,44	130	1258	651
V./ 700–800	3,24	118	1339	750
VI./ 800–900	3,02	88	1304	848
VII./ 900–1000	2,86	76	1391	951
VIII./ 1000–1100	2,54	47	1271	1040
IX./ 1100–1200	2,25	38	1307	1138
X./ 1200–1400	2,05	38	1476	1279
XI./ 1400–1600	1,84	23	1390	1486
XII./ 1600 felett	1,74	14	1705	1788
Átlag	3,32	126	1314	710

⁶ MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 1959. ápr. 25. (3. sz. melléklet. „A bérből és fizetésből élők jövedelmének és életkörülményeinek alakulása”. 1959. ápr. 24.)

Az életszínvonal-politika

Az ipari munkások fogyasztása sajátos görbét írt le a háború befejezése és a hatvanas évek vége között. A háborús pusztítások és az infláció által előidézett drámai romlást követően gyors ütemben javultak az életkörülmények, ha nem is volt egyenletes az emelkedés. 1950-től viszont a görbe egyre meredekebben haladt lefelé, 1953 táján érte el mélypontját, amikor a magyar társadalom többségének, köztük az ipari munkások nagy részének a szegénység szintjére, a legalsó rétegek esetében a súlyos szegénység szintjére süllyedt az életszínvonala. Az életszínvonal csökkenése elsősorban a *Magyar Dolgozók Pártjának* az I. ötéves terv időszakában folytatott gazdaságpolitikájára vezethető vissza, amely a fogyasztás és a felhalmozás arányát végletesen az utóbbi javára módosította azért, hogy a lakosság életszínvonalának csökkentése árán is növelhesse a nehézipar (azon belül is elsősorban a hadiipar) termelését. A propagandában 1948 végétől egyre gyakrabban emlegették: a bérek emelése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy „megesszük”, „feléljük a jövőnket” és levágjuk a majdan „aranytojást tojó tyúkot”. Igaz, az ország vezetői az életszínvonal-politika egyik elveként azt is hangsúlyozták, „a döntő az, hogy a proli mit visz haza”.⁷ Ennek az értelme azonban nem az volt, hogy más rétegekhez képest gyorsabban emelkedjen a munkások életszínvonala, hanem, hogy azokénál lassabban romoljon. Ami viszont sovány vigasz volt a munkások számára. Az első ötéves terv éveiben folytatott életszínvonal-politika minősítésére nem lehet megfelelőbb jelzőt találni annál, mint amit maga az MDP Központi Vezetősége használt 1953 nyarán (igaz, nem önszántából, hanem moszkvai előírásra): magán viselte a „kalandorpolitika” jellemvonásait.⁸ Az életszínvonal csökkenésének a folyamata 1953–1954 táján megállt, és szerény mértékben több területen javult a közellátás, fordulatról azonban nem beszélhetünk. Sőt, az elbocsájtások miatt egyes munkás- (és tisztviselői) rétegek helyzete még romlott is az „új szakasz” időszakában. Összességében elmondható, hogy a magyar társadalom többsége, közöttük az ipari munkások és családtagjaik százazrei az ötvenes évek derekán is szegénységben éltek.

1956 után a *Magyar Szocialista Munkáspárt* vezetése – az 1956-os forradalom hatására – módosította az életszínvonal-politikát. 1956 végén és 1957 elején

7 MOL, Az MDP központi szerveinek iratai (= M-KS-276. f.) 53/65. ó. e. Az MDP Politikai Bizottsága 1950. dec. 14-i ülése. – Ezen, az 1951. évi éves tervet megvitató ülésen Rákosi Mátyás a következőket mondta: „A döntő az, hogy a proli mit visz haza, utána a tisztviselő és a parasztság. – A feszített terv a jó terv. Mindig felmerül az, hogy a terv túlfeszített, és a megvalósításánál derül ki, hogy nem az. Az a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni. [...] Ahol kezdenek a bajok mutatkozni az, hogy a vásárlóerő gyorsabban növekszik a fogyasztási cikkeknel. Ugyanarra a csizmamennyiségre több vevő jelentkezik, és ugyanarra a kukoricamennyiségre is. Ez a tervnek a gyengéje.”

8 A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. jún. 27–28-i ülésén hozott határozat I. részének 1. pontjában egész pontosan az olvasható, hogy az 1949 és 1953 között folytatott gazdaságpolitika „magában hordta a kalandorpolitika elemeit”. A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerk. Izsák Lajos. Bp. 1998. 189.

nagyarányú béremeléseket hajtottak végre, 1957-től pedig megváltoztatták a fogyasztás és a felhalmozás arányával kapcsolatos korábbi felfogást, mégpedig az előbbi javára. Ennek köszönhetően 1957 és 1959 között javultak a lakosság, mindenekelőtt éppen az ipari munkásság életkörülményei. A bérek emelésével párhuzamosan a kiskereskedelem áru kínálatát is növelni, a hiánycikkek számát pedig csökkenteni tudták. 1959 és 1962 között viszont, több ok következtében, lelassult, egyes periódusokban meg is állt a bérből és fizetésből élők életszínvonalának az emelkedése. Ez azonnal meglátszott a fogyasztási szerkezeten: ismét növekedett az élelmiszerfogyasztás aránya. Alapvető változás akkor vette csupán kezdetét, amikor a hatvanas évek derekán jelentős mértékben nőtt a fogyasztási cikkek termelése, és ezzel egyidejűleg tovább javult a belkereskedelem színvonala. Gondolunk itt elsősorban a mezőgazdasági termelés volumenének a növelésére és a belföldi élelmiszer-értékesítés javulására (az exportkényszer miatt a kettő nem járt törvényszerűen együtt),⁹ a lakásépítés és az iparcikk-termelés növelésére, valamint a szolgáltatások színvonalának a javulására.

1949 és 1966 között az állami ipar fizikai dolgozóinak a nominálbére 589 Ft-ról 1786 Ft-ra emelkedett, azaz megháromszorozódott. A növekedés üteme az ötvenes években valamivel gyorsabb, 1960 és 1966 között lassúbb volt. A gazdasági vezetés értékrendjének megfelelően a nehézipari munkások bére némileg gyorsabb ütemben nőtt, mint a könnyű- és élelmiszeriparban dolgozóké.¹⁰ A nominálbér alapján azonban természetesen nem alkothatunk pontos képet a munkások anyagi fogyasztásáról, életszínvonaláról, ahhoz az árak változását is ismernünk kell, hiszen azok – az egykorú hivatalos beállítással szemben – a szocialista rendszerben is emelkedtek. A reálbérekről összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az 1940-es és az 1960-as évek vége közti két évtized egészét tekintve számottevő növekedés történt, noha annak mértéke jóval kisebb volt, mint a nominálbére.

Az infláció

Az áralakulás nyomon követése nehéz feladat, mert a pénz értékének romlását a szocializmusban elméletileg tagadták, és ezért mérésével is keveset törődtek. A *Központi Statisztikai Hivatal* egy 1969-ben publikált kiadványa bizonyos fokig átsegíthet azonban a nehézségeken,¹¹ mert abban szerepel egy 1950-ig visszatekintő adatsor a munkások és az alkalmazottak fogyasztói árindexéről. A kiad-

9 A szocialista gazdaság működésére hosszú időn át az volt a jellemző, hogy az ipar számára fontos importcikkek behozatalát nagy tömegű mezőgazdasági exporttal ellentételezték.

10 Munkaügyi Adattár 1949–1966. Szerk. Dr. Lengyel László–Óry Istvánné. Bp. 1968. 144–145.

11 A fogyasztói árak változása a lakosság főbb rétegeinél 1968. Bp. 1969. (Statisztikai Időszaki Közlemények 151.) 49. – Ennek az adatsornak az 1955-ig terjedő része megegyezik az 1949–1955-ös Statisztikai Évkönyvben szereplő adatokkal, azzal a különbséggel, hogy utóbbi 1949-es bázison számolt. (Statisztikai Évkönyv 1949–1955. Bp. 1957. 298.)

vány ugyan alábecsülte a két évtized során bekövetkezett infláció mértékét, de pontosan érzékelteti annak hullámmását; ezért alkalmas arra, hogy megállapítsuk, mely időszakokban volt erős, és melyekben enyhe az infláció. Statisztikánk szerint a pénz értékének romlása 1949 és 1953 között volt a leggyorsabb, közel 70%-os, 1953 és 1956 között viszont megállt a folyamat, hogy azután a forradalmat közvetlenül követő időszakban újra felgyorsuljon, s végül a hatvanas években nagyon alacsony szinten stabilizálódjon. A forint vásárlóértéke 1949 és 1968 között végeredményben 68%-kal csökkent, következésképpen a munkások reálbére két évtized folyamán mintegy 2,5-szeresére nőtt. Amennyire pontos statisztikánk az infláció szakaszainak a megállapításában, annyira pontatlan az infláció mértékének a meghatározásában. Fenntartásainkat alátámasztja egy az MSZMP Államgazdasági Osztálya számára 1962-ben készített közgazdasági elemzés is: „A Központi Statisztikai Hivatal által kimutatott fogyasztói árindex alakulása – állapítja meg a lakosság életszínvonalának változását elemző elaborátum – csak az áraknak olyan statisztikailag mérhető alakulását veszi figyelembe, amely hatósági vagy ezzel egyértelmű [sic!] módosítást jelent. Nem tudja mérni az esetleges burkolt árváltozásokat és a minőségromlásból eredő áremelkedéseket, valamint azt sem, hogy az olcsóbb cikkekből nem áll kellő mennyiség rendelkezésre, s ehelyett magasabb értékű, drágább cikket kell a lakosságnak megvásárolnia.¹² Ezeket a burkolt formában megjelenő árváltozásokat a lakosság szubjektíve – egy-egy cikk vonatkozásában különösen – erősen érzi, bár összességét tekintve hatásuk az árindex emelkedésére nem jelentős, mindössze néhány pontos¹³ növekedést idéz elő”.¹⁴ Hozzá kell tenni, hogy a szabadpiaci árak mérése akkor sem állt még megfelelő színvonalon, ami azt vonta maga után, hogy az árstatisztikákban – becsléssel – a hatóságilag megállapított alacsonyabb árakhoz közeli eredményeket mutattak ki.

A statisztikai felvételekkel kapcsolatban idézett elvi jellegű megjegyzéseket teljes mértékben alátámasztják az egyes inflációs szakaszokra vonatkozó kutatásaink. Időben visszafelé haladva: az 1956 és 1968 közötti bő egy évtized alatt, annak első éveiben a „burkolt árváltozások” és az olcsóbb cikkek gyakori hiánya következtében a tényleges pénzromlás a kimutatott 6–7%-nál (azaz évi fél százaléknál) jóval gyorsabb volt. Egyes források szerint csak eme hosszú szakasz első évében, 1957-ben 5%-ot csökkent a forint vásárlóértéke.¹⁵ A hivatalos statisztika

12 Ez a jelenség a szegényebb rétegeket, különösen az ipari munkások alsóbb jövedelmi csoportjait sújtotta, akik beérték volna egy-egy rosszabb minőségű áruval is, ha az olcsóbb, ám arra kényyszerültek, hogy a drágábbat vegyék meg.

13 A néhány pontos kifejezés korabeli szakzsargon volt, és azt jelentette: néhány százalék(pont)os. – Megjegyezzük, hogy a néhány %-os infláció minősítésére aligha megfelelő kifejezés a „mindössze”, hiszen a hivatalos statisztikákban évi 1% alatti inflációs adatot hoztak ki.

14 MOL-M-KS-288. f. 23/1962/30. ó. e. A lakosság jövedelmi viszonyainak [...] alakulása az 1959–1961. években. Az MNB elemzése. 1962. jún.

15 MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ó. e. Tájékoztató a munkások és alkalmazottak életszínvonalának 1957. I. félévi alakulásáról. 1957. szept. 17.

1953 és 1956 között mintegy 10%-os árcsökkenést (!) mutatott ki, a valóságban azonban ezekben az években is romlott a pénz értéke, ha az előző öt évhez képest összehasonlíthatatlanul kisebb sebességgel is. 1952 és 1955 között például csak a *Magyar Nemzeti Bank* elemzésében is említett minőségromlás, melyet a statisztika nem érzékelt, 8–10%-ot rontott a bérek értékén.¹⁶ Végül az első szakaszban, 1949 és 1953 között az áremelkedés sokkal gyorsabb ütemű volt az idézett kiadványban közölnél. Ezt a megállapítást támasztja alá az *Országos Tervhivatal* 1954-ben készült számítása, mely szerint 1949 és 1953 között nem 68–69%-os, hanem 93%-os volt az infláció, amit – mint minimális értéket – inkább elfogadhatónak tartunk.¹⁷

E közel két évtizednyi korszak inflációjában meghatározó szerepet játszott tehát az 1949 és 1953 között lezajlott áremelkedés, ezért érdemes e néhány esztendő inflációs folyamatait közelebbről is szemügyre vennünk. Átfogó gazdaságtörténeti elemzésre nem törekedhetünk ugyan, hiszen az szétfeszítené munkánk kereteit, de egy részlet „kinagyításával” kísérletet tehetünk az áremelkedés mértékének az érzékeltetésére. Ennek megértéséhez előzetesen annyit azonban tudnunk kell, hogy az ötvenes évek elején egy sajátos, összetett fogyasztói árrendszer létezett Magyarországon, minimum négyfajta árral. Voltak kötött, államilag megállapított árak, melyeket „jegyes árak” is neveztek, mivel a jegyre adagolt árucikkek is beletartoztak ebbe a körbe. Ezek igen alacsonyak voltak, ám a fogyasztók csak kis mennyiségű árucikkhez juthattak hozzá ezen az áron (ezért is kellett egy ideig a jegyes adagolást alkalmazni). Ugyanezeknek a termékeknek volt ún. szabad ára is, melyet szintén központilag állapítottak meg. Ez a „kétféle árrendszer” a vélt „fölös vásárlóerő lecsapolásának”, valójában a reáljövedelem csökkentésének volt az egyik módszere.¹⁸ Úgy gondolták, ha valaki az olcsón kapható, de csekély mennyiségű áruval nem éri be, vegyen kiegészítést, de azt már jóval magasabb áron. Az állami kereskedelem „szabad árai” ugyanis általában 50–100%-kal voltak magasabbak, mint a kötött árak. 1951-ben például a félfehér kenyér ún. jegyes ára 1,60 Ft volt kilónként, „szabad ára” 2,60 Ft; a jobb minőségű fehér cipóból csak szabad áron lehetett vásárolni, 1 kg került 3,60 Ft-ba. Az élelmiszerek többsége esetében ennél is nagyobb, mintegy kétszeres volt a különbség a kétfajta állami ár között.¹⁹ A fogyasztói árak harmadik típusát

16 MOL-M-KS-288. f. 23/1957/21. ó. e. Tájékoztató. 1957. aug. 7.

17 MOL, Az Országos Tervhivatal tük. iratai. (XIX-A-16-b.) 842. d. A bér- és munkaügy alakulása [...] 1954. okt. 22.

18 A kifejezések a korabeli pártzsargonból származnak. – MOL-M-KS-276. f. 116/1. ó. e. Előterjesztés. 1950. dec. 5.

19 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ó. e. Élelmiszer fogyasztói árak. (Táblázatok.) D. n. [1951. okt.–nov.] – A finomliszt kilóját jegyre 2,6 forintért adták, szabad áron 5,2-ért; a csomagolt aprótészta esetében is hasonló volt az arány: 11 Ft/kg szabad és 6,25 Ft/kg kötött áron. Kristálycukor: a szabad ár 12 Ft/kg, a kötött 6 Ft/kg. Kisebb volt a különbség a zsiradékok esetében: az étkezési olaj ún. jegyes ára 12 Ft/liter volt, szabad ára 18 Ft/liter; 25 dkg margarin ára jegyre 14 Ft, „szabadon” 21 Ft, 1 kg sertészsír: 16, ill. 24 Ft volt a kétféle ár stb.

a szabadpiaci árak képezték, melyeket a piacon vagy más helyen engedéllyel árusító magánszemélyek legálisan állapítottak meg a kereslet és a kínálat törvényeinek megfelelően, általában az állami kereskedelem árainál magasabb szinten. Végül voltak a feketepiaci árak, melyek az engedély nélküli „fekete” kereskedelemben alakultak ki olyan termékek esetében, amelyeknek tiltott volt a szabadpiaci forgalma (az élelmiszerek közül például a tökehús és a töltelékáru, a tej és a tejtermékek stb. tartoztak ide). Mivel azonban az állami kereskedelemben csak korlátozottan lehetett kapni őket, ezeknek az áruféleségeknek kialakult egy ellenőrizetlen, engedély nélkül működő feketepiaci forgalma. Emellett sok más termék is a feketepiacon realizálódott abban az esetben, ha az eladónak nem volt állami engedélye a kereskedésre, de volt „elpasszolni” való áruja, vagy esetleg a régi középosztály tagjai adogatták el javaik egy részét, hogy élelmet vásárolhassanak. A feketepiaci árak rendkívül magasak voltak, elérhették a hivatalos árak ötszörösét–tízszeresét is, hiszen annak keretében a legkeresettebb hiánycikkeket forgalmazták, és az eladó a büntetőeljárás kockázatát is beleszámította az árba. Ezeket az árakat átfogóan nem mérték – lehetetlen is lett volna –, legfeljebb a rendőrségi aktákban, vagy az MDP különböző szerveinek a hangulatjelentéseiben bukkan fel egy-egy eset, ezért pontos adatokkal sem rendelkezünk róluk. Nem az általános jellemzés igényével, inkább csak érdekességként jegyezzük meg, hogy 1951-ben az akkori szegényes táplálkozásban oly fontos szerepet játszó sertészsír kilójának ára a fővárosi feketepiacon elérhette a 120–130 Ft-ot, a 16–17 Ft-os kötött ár hét és félszeresét!²⁰

Az inflációt főleg a legális szabadpiacon és a nem legális feketepiacon forgalmazott termékek árának a folyamatos emelkedése idézte elő, ám éppen ezekről az árakról szórványos adatokkal rendelkezünk csupán, ezért valószínű inflációs hatásukat nem is tudjuk megállapítani. Más a helyzet a kötött árakkal, mert az ott végrehajtott központi áremeléseket részletekbe menően ismerjük, s így inflációs hatásukat is érzékeltetni tudjuk.

A legnagyobb mértékű központi áremelésre 1951 végén, a jegyrendszer megszüntetésével párhuzamosan került sor, mert az addig jegyre adagolt élelmiszerek forgalmának a felszabadítása úgy volt csak lehetséges, hogy drasztikusan megemelik a fogyasztói árakat. A jegyrendszer fenntartását éppen az indokolta ugyanis, hogy alapvető fogyasztási cikkekből súlyos hiány volt.²¹ Az 1951–1952 fordulóján végrehajtott áremelés során mintegy 10 ezer egyedi fogyasztási cikk²² ára növekedett 10 és 150% közötti mértékben, amely összességében – hivatalos értékelés szerint is – 30%-kal emelte meg a fogyasztói árindexet. A szigorúan titkos körülmények között előkészített intézkedések 1951 decemberétől, részben

20 A budapesti feketepiaci árakra: MOL, A Magyar Dolgozók Pártja Budapesti Bizottságának iratai. (M-Bp. 95. f.) 2/322. ő. e. Jelentés. 1951. szept. 22.

21 Más kérdés, hogy az áremelés érintett olyan árukat is, amelyeket előzőleg sem jegyre adtak, sőt az óriási többség ilyen árucikk volt.

22 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Az ármegállapítással kapcsolatos intézkedések. 1951. okt. 22.

1952 januárjától a fogyasztási cikkek nagy részére, azon belül a leggyakrabban vásárolt alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek túlnyomó hányadára, továbbá a szolgáltatások egy bizonyos körére terjedtek ki. Az intézkedést mintegy 20%-os nominálbér-emeléssel is összekapcsolták a bérből és fizetésből élők esetében. E nagyarányú áremelés érdekessége, hogy egy jó évvel korábban, 1950 közepén az MDP legfelső gazdasági vezetése körében is még az a meggyőződés uralkodott, hogy a szocialista gazdaság általános törvényszerűségeinek érvényesülése következtében Magyarországon sem nőnek, ellenkezőleg, csökkennek a fogyasztói árak. Az MDP Államgazdasági Osztálya szerint az 1949 decembere és 1950 áprilisa közötti négy hónapban a gyáripari dolgozók névleges keresete 12,7%-kal nőtt, miközben ugyanezen idő alatt a létfenntartás költségei 4,1%-kal csökkentek (!), tehát a reálkereset 17,5%-kal növekedett. „Az ötéves tvrtörvény értelmében azonban – írták egyik elemzésükben – 5 esztendő alatt kívánjuk az életszínvonalat 35%-kal felemelni. A gyáriparban dolgozók számára tehát 4 hónap alatt teljesítettük az ötéves terv célkitűzéseinek felét”.²³ Ez az álláspont azért érdemel figyelmet, mert jelzi: azok, akik döntéseikkel javíthattak volna a helyzeten, abban a hitben voltak, hogy javításra semmi szükség, sőt a vélt reálbér-növekedés lassítása lenne kívánatos.

Ennek az egyszerű áremelésnek a tényleges éves inflációs hatása valószínűleg magasabb volt a hivatalosan elismert 30%-nál. A kötött áras élelmiszerek ára például kétszeresére, két és félszeresére nőtt, és a leggyakrabban vásárolt ruházati cikkeké is 30–100%-kal emelkedett. (Kivételt néhány gyermekcikk képezett, a vászon iskolatáska ára például nem emelkedett.) Az 1951 végén végrehajtott áremelés nemcsak a mérték szempontjából érdemel figyelmet, hanem azért is, hogy a központi készletezéssel és adagolással megvalósított közellátási rendszer tulajdonképpen rejtett inflációs helyzetet teremtett azáltal, hogy az emberek a pénzükéért nem kaptak árut (hiába maradtak esetleg változatlanok bizonyos fogyasztási cikkek államilag megállapított árai). Ez a sajátos „infláció” azonnal explicitté vált, amint enyhítették a kötött forgalmazást.²⁴ Tekintve, hogy az ötvenes évek eleji lakossági fogyasztásról korabeli, valamennyire is megbízható adatfelvételeket eddig nem ismertünk, nem lesz érdektelen néhány fontos élelmiszer és ruházati cikk emelés előtti és utáni árát tételesen is felsorolni. A lista önmagáért beszél, ezért előzetesen elég annyit megjegyezni, hogy a rendelkezésünkre álló forrásban szereplő közel négyszáz árucikk mindegyike hasonló mértékben drágult, mint az alábbi táblázatban szereplő élelmiszereké és ruházati cikkeké (2. sz. táblázat).

23 MOL-M-KS-276. f. 116/18. ő. e. A munkabérialap, a reálkereset és a termelés összefüggéseinek alakulása. D. n. [1950.]

24 A készletezés továbbra is központi irányítás alatt maradt, és a központi szervek döntöttek arról, hogy mely fogyasztói réteghez mennyi fogyasztási cikket juttatnak. Így tehát a jegyrendszer megszüntetése távolról sem jelentette a fogyasztási cikkek forgalmazásának teljes, csak a kereslet által befolyásolt szabadságát.

2. táblázat

Egyes élelmiszer- és ruházati cikkek árának emelkedése, 1951. december²⁵

A termék megnevezése	Régi ár (Ft)	Új ár (Ft)	Növekedés (%) (rég = 100%)
1. Élelmiszerek			
Sertéshús egységes kimérésben, kg	9,8–11,9	26,4	269–222
Marhahús egységes kimérésben, kg	7,4–8,4	20,5	277–244
Lóhús egységes kimérésben, kg	5,2	12,1	233
Párizsi, kg	13,0	35,0	233
Gyulai szárazkolbász, kg	27,0	63,0	233
Vöröskolbász lóhúsból, kg	5,0	12,0	233
Füstölt kenyérszalonna, kg	19,0	48,9	257
Félfehér kenyér, kg	1,6	2,8	175
Finomliszt, kg	2,6	4,6	177
Palackos tej (pasztörözött), liter	2,0	4,2	210
Kristálycukor, kg	6,0	11,2	187
2. Ruházati cikkek			
Karton méteráru (70 cm)	14,9	28,7	192,5
Lepedő	28,4	49,2	173,2
Középnéhez kosztümszövet, méter	132,0	165,0	125,0
Középnéhez öltónyszövet, méter	141,0	176,5	125,0
Női bordás harisnya	8,4	13,75	163,7
Férfi lódenkabát prima/szekunda	763/558	992/725	130,0/130,0
Női kartonruha, kétszínnyomásos	118,4	178,0	150,0
Flanell gyermeking	38,0	57,0	150,0
Iskolatáska (vászon)	95,5	95,5	0,0
Munkásbakancs	131,0	265,0	202,1
Marhabox férficipő	136,0	245,0	180,1
Borjúbox női szandál	152,0	251,5	165,5
Borjúbox gyermekcipő, 31–34-es	121,0	175,0	144,7

Az áremelések más árucsoportokra és szolgáltatásokra is kiterjedtek, így például jelentősen megrágultak az építőanyagok, közülük némelyek ára 300–500%-kal ment feljebb. Nőtték a vasúti személyszállítás díjai is (a teljes árú menetjegy 80%-kal drágult, a lakóhely és a munkahely között felhasználható hetijegyek viszont csak 25%-kal).²⁶ Az építőanyag-árak és a vasúti személyszállítási díjak emelkedése az ipari munkások közül elsősorban a falun élőket érintette,

²⁵ MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. „Élelmiszer fogyasztói árak” és „Kiemelt ruházati cikkek árjegyzéke” c. táblázatok.

²⁶ MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Előterjesztés a Titkárságnak. 1951. okt. 27.

mert saját (családi) házat ezekben az években a városokban alig építettek, az ot-tani (csekély számú) új lakás állami kivitelezésben készült, és a tanácsok, vagy a vállalatok utalták ki a bérlőknek. A falusi építkezések viszont magánérőből foly-tak, az ott élő ipari munkásokat tehát közelről érintette az áremelés, bár 1954-ig a magánházak építését visszafogta az építőanyag hiánya. A közlekedési költsé-gek növekedése pedig elsősorban az ingázó munkásokat sújtotta, bár a mun-kás-hetijegyek az átlagnál jóval kisebb mértékben drágultak. Ugyanakkor nem emelkedtek a lakbérek és a lakással kapcsolatos szolgáltatások árai, és változat-lanul nem kellett használatbavételi díjat fizetni az állami (tanácsi) tulajdonú lakásért. Voltak persze olyan árak is, melyek árát a nagy áremelés idején válto-zatlanul hagyták, de valamivel később „csendben”, bejelentés nélkül növelni kezdték (ezt nevezték „burkolt áremelésnek”). Így jártak el például a cigaretta esetében, mondván, hogy az emelést „kívánatos néhány hónap alatt, burkolt for-mában végrehajtani”.²⁷ Az 1952-ben történt további áremeléseket is figyelembe véve az egész évre számított infláció, hivatalos adatok szerint is meghaladta a 40%-ot (okkal feltételezhető, hogy jelentős mértékben), ezzel szemben – ugyan-csak hivatalos adatok szerint – a bérek még a viszonylag kevésbé érintett ipari munkások²⁸ esetében is csak 27%-kal emelkedtek.²⁹

A társadalombiztosítás

A reáljövedelem a szocialista rendszer kezdeti éveiben megfigyelhető csökkené-sét bizonyos mértékig ellensúlyozta, hogy a második világháborút követő más-fél-két évtizedben jelentős mértékben bővült a társadalombiztosításba bevont ipari munkások köre. Már közvetlenül a háború után új rétegekre terjesztették ki például a családi pótlékot, minek következtében országosan 200 ezerről 400 ezer fölé emelkedett a benne részesülő gyermekek száma, ami sok munkáscsalá-dot érintett kedvezően.³⁰ Az 1950-es években ez a tendencia tovább folytatódott: az évtized elején minden második ember, az évtized második felében pedig a társadalom tagjainak 62%-a³¹ részesült a társadalombiztosítás valamelyik formá-jában. Az ipari munkások helyzete ennél is kedvezőbb volt, mert körükben már az évtized elején négyötöd fölé emelkedett a biztosítottak aránya. A területi növekedéssel nem tartott viszont lépést a társadalombiztosítás minőségi fejlődé-se, mert a gazdasági erőforrások egyoldalú, iparosítási célokat szolgáló felhasz-nálása nemcsak a személyes, hanem az ún. közösségi fogyasztástól, így a szociális ellátórendszerektől is elvonta a fejlesztési forrásokat. Látni fogjuk, hogy ez a fel-fogás főleg az ilyen célokat szolgáló infrastruktúra fejlesztésének az elhanyagolo-

27 MOL-M-KS-276. f. 116/K.e./5. ő. e. Árkérdések. 1951. okt. 22.

28 Az áremelések fő terhét bevallottan a falusi lakosság vállára igyekeztek helyezni.

29 Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 298. és Munkaügyi adattár 1949–1966. i. m. 144–145.

30 *Tárkányi Ákos*: Európai családpolitikák. A magyar családpolitika története. H. n., 1999.

31 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

lásában, valamint az öregségi nyugdíj (kezdeti) súlyos elégtelenségében érezte káros hatását. Ezek az évek tehát a társadalombiztosítás szempontjából a gyors területi növekedés és az ugyancsak gyors színvonalcsökkenés korszakaként jellemezhetők.

A társadalombiztosítás szempontjából az ipari munkások helyzete a korszak egészében jobb volt az országos átlagnál, mert az állami alkalmazottak biztosítási feltételei – a II. világháború előtti időszakhoz hasonlóan – kedvezőbbeknek mondhatók a magánalkalmazottakénál és a szövetkezeti tagokénál (az utóbbiak közé tartoztak a magánkisipar munkásai és az ipari szövetkezetek fizikai dolgozó tagjai is). Márpedig a munkások túlnyomó többsége állami vállalatok alkalmazásában állt. A ktsz-ek tagjai csak a hatvanas évek első felében kaphatták meg azokat a juttatásokat, melyek az állami vállalatoknál dolgozó társaiknak már az ötvenes évek elejétől jártak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, akik a hatvanas évek elejétől kezdve a mezőgazdaságban dolgozók, sőt egy ideig még a fizikai dolgozók legnagyobb csoportját alkották, csak az évtized második felében közelítették meg az állami alkalmazottak társadalombiztosításának a színvonalát.

A magyarországi társadalombiztosítási rendszert, az élet sok más területéhez hasonlóan, az ötvenes évek elején gyökeresen átszervezték. Az 1950. szeptember 17-én kihirdetett 1950. évi 36. törvényerejű rendelet az *Országos Társadalombiztosítási Intézet* megszüntetésével – meglehetősen vitatható elvekből kiindulva³² – a *Szakszervezetek Országos Tanácsa* kezébe adta a társadalombiztosítás irányítását, létrehozva a *Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot* (SZTK).³³ Ezzel az átszervezéssel az irányítás erősen központosítottá vált.

A jogi szabályozás

A társadalombiztosítás három nagy területe (a betegségi biztosítás, a nyugdíj és a családi pótlék) közül először a betegbiztosítással kapcsolatos szabályokat módosították. 1950 májusában megjelent egy kormányrendelet, amely lényegében az 1927. évi XXI. tc. alapelveit megismételve szabályozta a beteg- és balesetbiztosítást, hangsúlyozva, hogy a biztosítás gyakorlati megvalósításához szükséges intézményi háttér megteremtése és fenntartása állami feladat.³⁴ Az állami iparban foglalkoztatott munkások szempontjából a betegbiztosítás legfontosabb el-

32 Arra gondolunk, hogy bizonyos egészségügyi (SZTK) szolgáltatásokat attól tettek függővé, hogy az abban részesülni óhajtó állampolgár szakszervezeti tag-e vagy sem. (Ld. pl. 71/1955 [XII. 31.] M. T. sz. rendeletet és a 6/1955 [XII. 31.] SZOT sz. szabályzatot!) És még inkább arra, hogy a minden állampolgárt érintő állami társadalombiztosítás irányítása egy jogilag önkéntes tagságon alapuló szervezet, a szakszervezet kezébe került.

33 Szept. 23-án a Minisztertanács kibocsátotta a törvényerejű rendelet végrehajtási utasítását is (238/1950 [IX. 23.] M. T. sz. rendelet).

34 139/1950 (V. 14.) M. T. sz. rendelet.

veként említhetjük, hogy az a munkavállaló szerzett jogosultságot, aki olyan munkaviszonyban állt, ami után betegségi biztosítást fizettek. A társadalombiztosítási járulék a korszak túlnyomó részében a bér 13%-a volt, melyből tízet a munkaadó, hármát a munkavállaló fizetett.³⁵ A betegbiztosítás egyes formái csak magára a biztosítottra terjedtek ki (ilyen volt például a táppénz), más formái viszont közvetlen hozzátartozóira, házastársára és a gyermekeire stb. is. (Ilyen volt például az egészségügyi ellátás, beleértve a gyógyszerellátást is. A gyógyszerért a munkavállaló 15%-os térítést fizetett.) Az ötvenes évek elején megjelent jogszabályok még nem rendelkeztek egyértelműen arról, hogy a betegbiztosítás legfontosabb alkotóeleme, a táppénz hány százaléka legyen a munkabérnek.³⁶ A korábban kialakult gyakorlatnak megfelelően később ezt úgy szabályozták, hogy nem kórházi ellátás esetén a munkabér 65%-át fizették ki táppénz címén, ha azonban a munkavállaló több mint két éve folyamatosan ugyanannál az állami munkahelynél dolgozott, akkor a táppénz a bér 75%-ára emelkedett. A táppénzes állományba vétel időtartamát egy évben maximálták, kivéve, ha a munkavállaló üzemi baleset miatt vált keresőképtelenné (abban az esetben egy éven túl is folyósíthatták). Kórházi ápolás esetén a dolgozó a táppénz összegének a felét kapta (vagyis fizetése 32,5 vagy 37,5%-át). Ha azonban voltak eltartottjai is, akkor a neki egyébként járó táppénz 80%-át kapta.³⁷ A betegbiztosítás részeként fokozatosan bővült a kórházi, illetve a gyógyszerellátás állami támogatása is. Összességében a betegbiztosítás szabályai az ipari munkások szempontjából – más rétegekkel, főleg a parasztsággal összehasonlítva – kedvezőeknek mondhatók.

A társadalombiztosítási rendszer különösen fontos alkotóeleme volt az öregségi biztosítás, egyszerűbben fogalmazva: a nyugdíj. A nyugdíjrendszert az ötvenes években három egymást követő rendelettel is szabályozták, ami arról árulkodik, hogy az első rendelkezések nem voltak megfelelőek. Az 1952. január 1-jétől életbe lépett nyugdíjrendelet szerint az a munkaviszonyban álló dolgozó volt jogosult nyugdíjra, aki az állami társadalombiztosítás keretében betegségi biztosítással rendelkezett.³⁸ 1954-ig a nyugdíjjárulékot a munkáltató fizette. Az öregségi nyugdíj korhatárát férfiaknál a 60., a nőknél az 55. életév betöltéséhez kötötték. Feltételként szabták továbbá, hogy a nyugdíjban részesülő biztosított legalább tízéves munkaviszonnyal rendelkezzen, melynek nem kell ugyan folyamatosnak lennie, de nem lehet benne öt évnél hosszabb megszakítás. Ellenkező esetben a megszakítás előtti éveket nem számították be a nyugdíjba. A rendelet egyik hibája volt, hogy a munkában eltöltött időt csak a tízéves minimális szolgálá-

35 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

36 Ezt az iparági kollektív szerződésekben rögzítették, mégpedig általában a munkabér 65%-ában. MOL-M-KS-276. f. 116/23. ő. e. Feljegyzés. 1949. júl. 5.

37 Részletesebben ld. *Dr. Abonyi Géza: A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai.* Bp. 1967. 23–103.

38 1951. évi 30. sz. törvényerejű rendelet a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíjáról. Kihirdetve: 1951. nov. 11. Hatálybalépés napja: 1952. jan. 1. – A tvr. az öregségi mellett rendelkezett az özvegyi és a rokkantsági nyugdíjakról is.

lati idő megszabásánál vette tekintetbe, egyébként a nyugdíj összegének a kiszámításánál nem tett különbséget hosszabb, illetve rövidebb szolgálati idő között (egyébként azonos feltételek esetén ugyanannyi nyugdíj járt 11, mint 41 évi munka után). Ennél is súlyosabb fogyatékosága volt, hogy az ún. öregségi törzsn nyugdíj összegét rendkívül alacsonyan állapították meg, az a munkabérnek mindössze 15%-a volt!³⁹ (Kivételes esetekben alkalmaztak ún. felemelt összegű törzsn nyugdíjat is, amely a bér 30%-át tette ki.) Az öregségi nyugdíj minimális összegét havi 100 Ft-ban határozták meg. A törzsn nyugdíjra az ipari munkások többsége kiegészítést kapott, amely az 1945. január 1. után munkaviszonyban eltöltött minden esztendő után 2-2%-os nyugdíjemelést eredményezett. A harmadik komoly probléma elsősorban a fizikai munkavállalókat, köztük természetesen az ipari munkásokat érintette. Ez abban állt, hogy a nyugdíj kiszámításának alapját képező munkabérek az aktív életpálya utolsó időszakából vették, amikor egy fizikai dolgozó már kevesebbet teljesített és keresett, mint fiatalabb korában, pályája csúcán.

1954-ben előbb 200 Ft-ra növelték a nyugdíjminimumot,⁴⁰ majd szeptemberben az addigi 15 helyett a munkabér 50%-ára emelték az öregségi törzsn nyugdíjat, ugyanakkor viszont megszüntették a II. világháború után munkában töltött idő után járó, évi 2%-os emelést.⁴¹ Ennek az összességében kedvező változtatásnak némileg csökkentette az értékét, hogy 1954 novemberétől a munkaadó mellett a munkavállalónak is fizetnie kellett nyugdíjjárulékot (munkabére 3%-át, melyet a munkáltató köteles volt levonni a bérből). Az 1954. szeptemberi rendelet már valamivel elfogadhatóbb összegű új nyugdíjak fizetését tette lehetővé. Egyáltalán nem rendezte viszont a sokszázezer régi nyugdíjas és öregségi járadékos helyzetét, mert a korábban megállapított nyugdíjakon nem változtatott. 1958-ban újabb törvényerejű rendelet⁴² jelent meg az öregségi biztosításról, melyet kisvártatva követett a tvr. végrehajtási utasítása is.⁴³ Ennek a korszak végéig érvényben maradt rendeletnek a legfőbb újítása az volt, hogy az öregségi teljes (50%-os) nyugdíjhoz megkövetelt minimális szolgálati időt 10-ről 25 évre emelte, mégpedig felmenő rendszerben. Ezáltal a szolgálatban eltöltött idő – ellentétben a korábbi szabályozásokkal – jóval nagyobb szerepet kapott a nyugdíj megállapításában. A felmenő rendszert úgy valósították meg, hogy az első évben, 1959-ben a nyugdíjjogosultság megszerzéséhez még 14 évi munkaviszony elegendő volt; a következő évtizedben – 1970-ig – minden évben egy esztendővel emelték a jogosultság alsó határát, míg el nem érte a 25 évet. Hasonló módon fokozatosan növelték azoknak a hónapoknak a számát is, ami alapján a havi átlagos keresetet kiszámították: 1959-ben még a munkában töltött utolsó 24 hó-

39 Törzsn nyugdíj: az az összeg, ami mindenképpen járt a biztosítottaknak, ha az előírt egyéb feltételeknek megfelelt.

40 1954. évi 8. tvr.

41 1954. évi 28. tvr.

42 1958. évi 40. tvr. (Hatályos 1959. jan. 1-től.)

43 67/1958 (XII. 24.) Korm. sz. rendelet.

nap, végül 1962-ben már az utolsó 60 hónap havi átlagkeresete számított a nyugdíj alapjának. A törvényerejű rendelet 500 Ft-ra emelte a nyugdíjminimumot. A jogosultság megszerzésének alapelvei, például a női és a férfi korhatár, a járulékfizetési kötelezettség megosztása a munkaadó és a munkavállaló között és több más szabályozás változatlan maradt. Fontos fejlemény volt továbbá, hogy 1956 után a nyugdíjjogosultságot a ktsz-ek tagjaira is kiterjesztették.⁴⁴

A családi pótlék folyósításának alapfeltétele azonos volt a nyugdíjével: azok a munkavállalók kaphatták, akiknek az állami társadalombiztosítás keretében már volt betegségi biztosításuk. A pótlék fizetését kevéssel a háború után módosították első ízben. 1945 előtt – az 1938. évi XXXVI. tc. értelmében – a 20 főnél több alkalmazottal dolgozó ipari és kereskedelmi vállalkozások dolgozói váltak jogosulttá a családi pótlékre. Ezt a jogszabályt 1946-ban úgy módosították, hogy a 10 és 20 közötti létszámmal működő vállalatokra is kiterjesztették az érvényét.⁴⁵ A rendeleten az ötvenes évek elején két kisebb korrekciót hajtottak végre,⁴⁶ melyek az ipari munkások szempontjából annyiban voltak csupán fontosak, hogy a vállalati hozzájárulás nélküli munkahely-változtatást, az „önkényes kilépést” úgy értelmezték, mint ami megszakítja a munkavállaló folyamatos munkaviszonyát, és arra a hónapra emiatt elveszti a családi pótlékre való jogosultságát. Átfogó szabályozás igényével jelent meg a 6/1953 (II. 8.) M. T. sz. rendelet, amely a jogosultság alapelveinek változatlanul hagyása mellett a családi pótlék folyósításának több részletét is újszerűen szabályozta. Kimondta, hogy pótlék minimum két gyermek után fizethető és a munkavállaló⁴⁷ gyermekének (eltartottjának) 16 éves koráig jár, két kivétellel: ha a gyermek tanult, akkor 18 éves koráig kaphatták a szülei (eltartói), ha viszont olyan ipari tanuló volt, akit tanulóotthonban helyeztek el, akkor a 16 évnél fiatalabbnak sem járt már. (Ez a rendelkezés a hatvanas évek második felében is érvényben volt még, holott az iparitanuló-otthonokban elhelyezett tanulók akkor már semmilyen többlettámogatásban nem részesültek.)⁴⁸ A családi pótlék összegét az egy- és a kétgyermekes családok számára igen kedvezőtlenül, a sokgyerekesek számára viszont kedvezően határozták meg. Egy gyermek után nem, még az egyedülálló apáknak sem járt családi pótlék,⁴⁹ kivételt csak az egyedülálló anyák képeztek, akik kis összeget kaptak egy gyermek után is.⁵⁰ Két gyermek után együttesen havi 75, három után együttesen havi 180, négy után együttesen havi 260 Ft volt a pótlék összege,

44 Dr. Abonyi G.: i. m. 106.

45 11 780/1946 (X. 19.) M. E. sz. rendelet.

46 124/1950. (IV. 29.) M. T. sz. rendelet; 88/1952 (IX. 27.) M. T. sz. rendelet.

47 Ha mindkét szülő betegbiztosítással rendelkező munkavállaló volt, természetesen csak egyikük kapott családi pótléket. A pótlék csak teljes ledolgozott hónap után járt.

48 MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ó. e. Feljegyzés az [...] 1968. július 1. napjával megvalósítandó [...] társadalombiztosítási kérdésekről. 1968. febr. 16.

49 Csak 1968-ban, korszakunk záró időpontján túl merült fel, hogy a gyermeküket egyedül nevelő apáknak is járna valamekkora pótlék. – MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ó. e. Feljegyzés az [...] 1968. július 1. napjával megvalósítandó [...] társadalombiztosítási kérdésekről. 1968. febr. 16.

50 MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ó. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

amely a gyerekek számának növekedésétől függően egyre jobban emelkedett. Míg a kétgyermekesek 37,5 Ft-ot, addig például a tizenkét gyermekesek 112,5 Ft-ot kaptak gyermekenként.⁵¹ A szocialista rendszerben a szociális támogatást végig ez a felfogás jellemezte. Komoly formában soha nem merült fel, hogy az 1–2 gyerekesek, akik valószínűleg gondosabban tudták nevelni gyerekeiket, azonos kedvezményeket kapjanak a sokgyerekesekkel. Az 1930-as években más volt még Magyarországon a felfogás, igaz, az állami biztosítás akkor csak a társadalom tagjainak 31%-ára, és az ipari munkásoknak ennél is kisebb részére terjedt ki. Mindenesetre tény, hogy azokban az években az állami alkalmazottak általában jóval nagyobb összegű családi pótlékban részesültek, mint 15–20 évvel később. A különbség főleg a gyermektelen házaspárok és az 1–3 gyermekes családok esetében bizonyult szembetűnőnek. Ha a feleség nem dolgozott, még a gyermektelen házaspárok is kaptak havi 12 pengőt, egyébként egy eltartott gyermek esetén 18, kettő esetén 36, három esetén 54 pengő volt a pótlék összege.⁵² Korabeli számítások szerint az ötvenes évek végén a családi pótlék a gyermekekre fordított családi kiadások kis részét fedezte: az 1–5 gyermekes családok esetében nulla és 22,6% között mozgott a pótlék aránya a gyermekekre fordított kiadásokon belül.⁵³ 1959-ben a három- és többgyermekes családok pótlékát jelentősen növelték, a háromgyermekesekét egyenesen megkétszerezték (180 Ft-ról 360-ra), az egy- és a kétgyermekesekét viszont ekkor sem emelték.⁵⁴ A kétgyermekesek helyzetét csak 1966-ban javították meg, akkor viszont igen jelentős mértékben: pótlékukat a régi és már nagyon keveset érő 75 Ft-ról 300-ra emelték.⁵⁵

Korszakunkban a terhes nők, illetve a kisgyermekes anyák gondozásának a rendszere nagymérvű változásokon ment keresztül. Az ötvenes évek elején a legalább tíz hónapja folyamatos munkaviszonyban álló és az annak megfelelő betegségi biztosításban részesülő dolgozó nőknek a szülést megelőzően hathetes terhességi segély, majd a szülést követően ugyancsak hathetes fizetett szülési szabadság járt, aminek az elteltével újra munkába kellett állniuk. Azt követően csak annyi kedvezményt kaptak, hogy a gyermek kilenc hónapos koráig naponta

51 Összesen tehát előbbiek 75, utóbbiak 1350 Ft családi pótlékot kaptak.

52 MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ő. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.] – Ha a szövegben említett összegeket forintra számítjuk át, az alábbi értékeket kapjuk (zárójelben az 1958-as összegeket is megadjuk): a gyermektelen házaspárok 115 Ft-ot kaptak havonta (1958: 0 Ft). Egy gyermek után: 172 (1958: 0 Ft), kettő után: 344 (1958: 75 Ft), három után: 516 Ft (1958: 180 Ft) családi pótlék járt az állami foglalkoztatotaknak. A sokgyerekes családok egy gyermekére ugyan a harmincas években is valamivel nagyobb összeg jutott, mint a kétgyermekesek egy gyermekére, de a görbe messze nem emelkedett olyan meredeken mint az ötvenes években. 10 gyermekes családok havonta 222 pengőt kaptak (1958-ban 975 forintot). (Megjegyzés: 1956 után készült hivatalos KSH-számítások a pengő-forint szorzót 9,56-ban állapították meg.)

53 MOL-M-KS-288. f. 23/1959/52. ő. e. Feljegyzés. 3. sz. melléklet. 1959. ápr. 24. – A gyermekekre fordított kiadásokból az egygyermekes családokban minden költség a szülőkre hárult, két gyermek esetén a családi pótlék a kiadások 8,7, három esetén 15,4, négy esetén 18,6 és öt esetén pedig 22,6%-át fedezte.

54 38/1959 (VIII. 15.) Korm. sz. rendelet.

55 16/1966 (VI. 1.) Korm. sz. rendelet.

szoptatási szünetet vehettek igénybe, továbbá, hogy egy 1948-ban hozott rendelet értelmében a dolgozó nő, egy évnél fiatalabb gyermeke betegsége esetén táppénzre írathatta magát, 1949-től pedig egyszeri, 500 Ft-os anyasági segélyt vehetett igénybe.⁵⁶ Néhány évvel később az 1004/1953 (II. 8.) M. T. sz. rendelet a fizetett szülési szabadságot 12 hétre növelte, és csekély mértékben megemelte az anyasági segély összegét is: az első gyermek után 700, minden további testvér után 600 Ft járt ezen a címen. (Az a férfi munkavállaló, akinek gyermeke született, és felesége nem dolgozott, csak 460 Ft-ot kapott ilyen jogcímen.)⁵⁷ A gyermek kilenc hónapos koráig a dolgozó anya szoptatási szünetet vehetett igénybe, a csecsemő korától függően eleinte naponta kétszer, majd egyszer. Ha az anya távoli lakóhelye miatt ezt nem tudta megoldani, akkor három hónap fizetés nélküli szabadságot is kivehetett. A hatvanas évek közepéig bizonyos módosításokkal (melyek közül a szülési szabadság időtartamának az emelése említendő első helyen) ez a kormányrendelet maradt a gyermekgondozás jogi szabályozásának alapja.⁵⁸

A szocialista rendszer négy évtizedes történetét tekintve, időszakunk végén történt a legjelentősebb előrelépés a női munkavállalás és a gyermeknevelés összeegyeztetése terén, amikor a 3/1967 (I. 29.) Korm. számú rendelettel bevezették a gyermekgondozási segélyt, a gyes-t. Ez a rendelet és későbbi módosításai lehetővé tették, hogy a munkaviszony teljes jogú fenntartása mellett az anyák a szülési szabadság lejárta után, 30 hónapon át havi (az első években 600 Ft-os, tehát viszonylag jelentős) gyermekgondozási díj mellett otthon maradhassanak gyermekükkel (gyermekeikkel). A gyes feltételül szabták, hogy az anya a szülést megelőzően 12 hónapon keresztül folyamatos, teljes munkaidős munkaviszonyban álljon. A gyermekgondozási segélyt átlagot meghaladó arányban vették igénybe az ipari munkások: az első évben (1967 októberéig) a mintegy 26 ezer asszony közel fele, 12 833 fő volt ipari foglalkoztatott. Leggyakrabban (70%-ban) azok mentek gyes-re, akik havi fizetése 1500 Ft alatt maradt. A segély bevezetése ugyanakkor az állam sajátos gazdasági törekvéseit is szolgálta, például, hogy csökkentsék a munkát kereső nők számát, néhány évre kivonva őket a munkaerőpiaci kínálatból. Továbbá azt, hogy a gyermeküket otthon nevelő anyák számának növekedése csökkentse a bölcsődei férőhelyek iránti igényt.⁵⁹

Társadalombiztosítás a gyakorlatban

A társadalombiztosítás által nyújtott szolgáltatások és juttatások története természetesen messzemenően nem azonos a jogi szabályozás történetével. A valóságos viszonyok az ötvenes évek végéig több szempontból is rosszabbak voltak annál, mint amit a jogszabályok alapján joggal feltételezhetnénk.

56 Erről a 8800/1948. és 1040/1949. Korm. sz. rendeletek intézkedtek. – Részletesebben ld. *Tárkányi Á.*: i. m.

57 MOL-M-KS-288. 23/1959/25. ó. e. Az állami szerveknél [...]. D. n. [1959.]

58 Részletesebben ld. *Tárkányi Á.*: i. m.

59 MOL-M-KS-288. f. 24/1967/10. ó. e. Tájékoztató. 1967. dec. 4.

A betegségi biztosításban részesülők körének bővülésével – ami önmagában, természetesen, komoly előrelépés volt – egyáltalán nem tartott lépést az egészségügyi infrastruktúra fejlődése. Az egészségügyi beruházások minimumra csökkentése következtében nem épültek új kórházak. Az 1950-es évek végén az egészségügy egyik befolyásos szakembere, Simonovits István terjedelmes levelet írt az MSZMP KB-nak, melyben kifogásolta az egészségügyi beruházások elhanyagolását. „Óriási beruházásokkal felépítettük Sztálinvárost – írta –, de kórház építésére nem került sor. Felépítettük Komlót, de a kórház adaptált épületben működik. Hasonló a helyzet Kazincbarcikán”.⁶⁰ A kórházak országsszerte zsúfoltak voltak, közel jártak a 100%-os kihasználtsághoz.⁶¹ Ez azt jelentette, hogy bizonyos periódusokban és bizonyos típusú betegségek esetén, főleg a gyorsan növekvő népességű régiókban jóval 100% feletti volt a kihasználtságuk. A rendelőintézetekben az „expressz”, az „5 perces” vizsgálatok ellenére elviselhetetlenül hosszúra, gyakran egész naposra nyúlt a várakozási idő. Számos fontos gyógyszerhez nem lehetett hozzájutni, mert a gyártás nem tartott lépést a gyorsan növekvő igényekkel, az import pedig minimális volt. Még a hatvanas évek első felében sem építettek új kórházakat, bővítésekre és ágyszám emelését eredményező felújításokra viszont már gyakrabban sor került. Nagyobb összegeket fordítottak a kórházi felszerelések, eszközök stb. beszerzésére is, mint az I. öt-éves terv időszakában.

Az ötvenes évek legsúlyosabb társadalombiztosítási problémái az öregségi biztosítás terén jelentkeztek. Az első, 1951 végén hozott törvényerejű rendelet több problémát okozott, mint amennyit megoldott. Teljes egészében kimaradtak a nyugellátásból azok, akik még 1945 előtt fizették meg járulékukat, mivel az 1945 előtti nyugdíjpénztári befizetéseket az *Országos Nyugdíjpénztár* általában nem ismerte el.⁶² Mások azért estek el a nyugdíjtól, vagy legalábbis a korhatár elérése után is évekig kénytelenek voltak tovább dolgozni érte, mert munkaviszonyukban öt évnél hosszabb megszakítás történt, így a megszakítás előtt ledolgozott éveket nem vették figyelembe, melyek hiányában viszont nem volt meg a 10 év szolgálati idő, hiába érte el az illető a korhatárt. Ez sok olyan anyát érintett hátrányosan, akik gyermekeik születése előtt már munkavállalók voltak, majd a szüléstől a gyermek iskolás koráig otthon maradtak, ami a munkaviszony általában öt évnél hosszabb megszakításához vezetett. Abból is gyakran származott nehézség, hogy évtizedekkel korábban – amikor egyébként még nem volt akkora jelentősége a munkaviszonyt igazoló papíroknak, mint az erősen bürokratikus szocialista rendszerben – az akkori munkáltatók egy része nem vezetett munkavállalóiról pontos kimutatásokat. Sok olyan munkást is hátrányosan érintett az öt éves megszakítási szabály, aki élete bizonyos szakaszában a mezőgazda-

60 MOL-M-KS 288. f. 21/1958/19. ő. e. A munkásosztály gazdasági helyzetéről. 1958. okt. 16.

61 Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 310–311.

62 Szakszervezetek Központi Levéltára (a Politikatörténeti Intézet Levéltára őrzésében). [= SZKL (PIL)] SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1958/41. d. Levéltervezet K. Gézának. 1958. ápr. 29.

ságban és az építőiparban vállalt munkát vagy háztartási alkalmazott volt.⁶³ Azoknak sem volt könnyű a helyzetük, akik megszerezvén a rendeletben előírt minimális szolgálati időt, nyugdíjba mehettek, mert az 1951. évi 30. törvényerejű rendelet értelmében rendkívül alacsony nyugdíjat kaptak. Abban az ideális esetben, ha a nyugdíjas 1945 és 1951 között minden évben dolgozott (ami azért nem volt biztos) és 1952-ben ment nyugdíjba, bérének legfeljebb 29%-át (a 15% törzsn nyugdíjat meg az 1945–1951 között munkában töltött hét év után 7×2 , együttesen számítva 14% kiegészítést) kaphatta meg nyugdíjként. És 1952-ben ez a 29% volt a maximum, amit nyugdíj címén kapni lehetett. A gyakorlatban egy 700 Ft havi keresettel rendelkező munkás 210 Ft havi nyugdíjra számíthatott, amiből 1952-ben már nem lehetett megélni. Ha magasabb volt a jövedelme, például utolsó évi havi bére 1300 Ft volt, a nyugdíja akkor sem érte el a 400 Ft-ot. Ez az állapot 1954-ig tartott, amikor a törzsn nyugdíjak összegét a munkabér 50%-ára emelték, ami már sokak helyzetén javított. Az ímént említett két példánál maradva: 700 Ft-os kereset után 350, az 1300-as után 650 Ft lett a nyugdíj összege. A javulás ellenére ugyanakkor még ezek a nyugdíjak is nagyon alacsonyaknak mondhatók, ezért sokan nyugdíjas korukban nélkülözni voltak kénytelenek, vagy 60., esetleg 65., sőt 70. életévükön túl is dolgoztak. A régi nyugdíjasok és járadékosok helyzetének a rendezésére ekkor sem került sor. A hatvanas években felgyorsult a nyugdíjrendszer konszolidációjának folyamata, ám ekkor sem tudták a nyugdíjakat rendszeresen és a bérekkel arányosan emelni; ezért az évek múlásával a bér és a nyugdíj közti eredeti (a nyugdíjba vonuláskor meglevő) arány az utóbbi kárára módosult. A bérekkel arányos, rendszeres nyugdíjmelésre a hatvanas évek közepén sem láttak lehetőséget az illetékesek: „Tekintve, hogy a népgazdaság nyugdíjterhei a jövőben amúgy is nagymértékben növekednek, a III. 5 éves terv időszakában ilyen intézkedésre⁶⁴ a népgazdaság anyagi eszközei nem nyújtanak lehetőséget” – szövege az Életszínvonal Bizottság egyik 1964. szeptemberi ülésének állásfoglalása.⁶⁵

A nyugdíj alacsony összege mellett sokan sérelmezték a kiszámítás elveit is, elsősorban azt, hogy az új rendszer első évtizedében a nyugdíj megállapításánál egyáltalán nem vették figyelembe a munkaviszonyban eltöltött időt. Azok a munkások, akik több évtizedes, olykor 40–50 éves munkaviszonyt mondhattak a magukénak, a rendelet e passzusa miatt valóban komoly hátrányt szenvedtek. Mint a jogszabályok ismertetése kapcsán rámutattunk, ezt csak a hatvanas években korrigálták. Az ipari munkások sérelmezték továbbá, hogy a nyugdíj alapját képező munkabért a dolgozói életpálya legutolsó szakaszának a keresetei alapján számolták ki, amikor egy fizikai dolgozó jóval kevesebbet tudott már teljesíteni, mint fiatalabb korában. 1956 nyarán egy salgótarjáni munkásnak 40 éves munkaviszony után 500 Ft nyugdíjat állapítottak meg, amiből – mint az illetékes

63 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. d. Jelentés az első félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16.

64 Azaz a béremeléssel arányos nyugdíjmelésre.

65 MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. e. Az Életszínvonal Bizottság 1964. szept. 11-i ülése.

szakszervezeti szervhez írott levelében panaszolta – nem tud megélni a feleségével. „Hogy ki hozta ezt a törvényt, nem tudom, de aki ezt hozta törvénybe, az nagyobb ellensége a dolgozónak, mint a Horthy-féle Vass igazságügyminiszter”.⁶⁶ A nyugdíj mellett – legalábbis legálisan – pénzt keresni alig lehetett, mert amint egy nyugdíjas munkát vállalt, megszüntették a nyugdíja vagy egyéb járadéka folyósítását. „71 éves 75%-os hadirokkant vagyok, még bírok és akarok dolgozni, és keresek havonként 300 Ft-nál valamivel többet. Ezért büntet saját XI. ker. hatóságunk azzal, hogy elveszi 82 Ft hadirokkant járadékomat, amelyet [...] szeretnék visszaszerezni, [...] amiért nyomorék lettem” – írta elkeseredetten egy idős budapesti lakos.⁶⁷ Hasonlót tapasztalhatunk a hatvanas évek elején is: ha a nyugdíjas munkát vállalt és a kapott bér meghaladta a havi 500 Ft-ot, akkor új munkaviszonyának az időtartama alatt szüneteltették nyugdíja folyósítását. A rokkantnyugdíjasokkal annyi kivételt tettek, hogy a rokkantsági nyugdíjuk 1/3-át ebben az esetben is megkaphatták.⁶⁸ E helyzet következtében az ötvenes években sok tízezer ipari munkás kényszerült arra, hogy 60. (nők esetében az 55.) életévét átlépve is tovább dolgozzon, mert vagy nem sikerült igazolnia nyugdíj jogosultságát vagy ha igen, akkor is olyan csekély nyugdíjat kapott volna, amiből nem tudott megélni. Az ötvenes évek közepén Magyarországon a gyáripárban dolgozó férfi munkások hat, a női fizikai dolgozók 6,2%-a dolgozott a nyugdíjaskoron túl.⁶⁹ A korhatáron túl dolgozó munkások száma a hatvanas évek elején, más okok mellett a kevéssel korábban kiadott harmadik nyugdíjrendelet nyomán kezdett gyors ütemben csökkenni.

Az ötvenes évek kezdetén a gyermekgondozás és a gyermekellátás intézményrendszere még fejletlen volt. A férőhelyek hiánya miatt a bölcsődés korú gyermekeknek csak 2–3, az óvodás korúaknak 20–25%-át lehetett elhelyezni bölcsődében, illetve óvodában. Kialakulatlan volt az iskolai napközi otthoni étkeztetés rendszere is, sőt a gyermekkórházak is túlszűfoltak voltak. A fővárosi Tűzoltó utcai Kórházban a gyerekek egy részét – kórházi ágy hiányában – kószarakban voltak kénytelenek elhelyezni, emellett a gyerekszakorvosok száma is alacsony volt, országosan nem érte el az 500-at sem.⁷⁰ Gyakran megtörtént, hogy a szülési szabadság lejártá után a munkába visszatérő asszonyok fizetés nélküli

66 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. d. Jelentés az első félévi munkáslevelekről. 1956. júl. 16. Szabó Béla levele. – Vass József az 1920-as években a Bethlen-kormány munkaügyi és népjóléti minisztere volt, nevéhez fűződik több társadalombiztosítási törvény, az ún. „lex Vass”-ok meghozatala. Vö. *Gergely Jenő–Izsák Lajos: A huszadik század története.* H. n., 2000. (Magyar Századok) 188–189. – A hazai szociálpolitika történetét átfogóan elemzi: *Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon.* Bp. 1994. c. munkája.

67 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1953/12. d. Jelentés a munkáslevelekről. 1953. nov. 1–nov. 30. (Kovács Antal levele.)

68 SZKL (PIL) SZOT 1. f. Elnökségi Iroda. 11/1961/3/25. A SZOT Elnökségi Iroda levele Nyári Gézánnának. 1961. máj. 30.

69 Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 65. Ez azt jelentette, hogy csak a gyáripári munkások között mintegy 45 ezer „túlkoros” munkás dolgozott.

70 MOL-M-KS-276. f. 116/43. ő. e. Előterjesztés. 1951. febr. 22.

szabadságra mentek vagy végleg kiléptek a vállalattól, mert nem tudták biztosítani bölcsődés korú gyermekük ellátását. A következő másfél-két évtizedben folyamatosan nőtt az általános iskolai napköziben és az óvodákban elhelyezett gyerekek száma: az 1953/1954-es tanévben napközi otthonban 31 ezer általános iskolás étkezett, az 1966/1967-es tanévben viszont már 189 ezer. A napközis tanulók száma tehát gyorsabban emelkedett, mint a női foglalkoztatottaké, ennek köszönhetően javulás figyelhető meg e téren. Az óvodai férőhelyek növekedésének üteme viszont végig elmaradt a női munkavállalók számának növekedésétől: 1952-ben húsz és 1966-ban is csak ötven férőhely jutott 100 óvodás korú gyermekre.⁷¹ Mind a napközik, mind az óvodai férőhelyek tekintetében az ipari munkásságot nagy számban tömörítő Budapest ellátottsága volt a legjobb, a főváros után a vidéki iparvárosok következtek. Ebből arra következtethetünk, hogy a munkáscsaládok helyzete e téren is jobb volt a fent ismertetett országos átlagoknál, ami egyáltalán nem véletlen, hiszen az ipari jellegű települések előnyt élveztek az ilyen intézmények telepítésénél (is). A nagyobb, később már a közepes méretű üzemek jó része is saját óvodát tartott fenn, amelyek felszereltsége gyakran jobb volt, mint a területieké. Ugyanakkor ezek a gyerekek kénytelenek voltak igazodni szüleik munkarendjéhez. Emiatt sok kicsi kelt hajnalban, hogy a hatóság műszakkezdésre anyjuk a gyárban lehessen. Tudunk olyan esetről is, amikor a távolsági buszvezető apa és a gyári munkás anya egyaránt hajnalban indult munkába, a városi óvoda viszont csak reggel nyolckor nyitott. Ezért a közezső, később nagycsoportos óvodás fiúk egyedül kelt fel, mosdott, öltözött, zárta be a lakást és egyedül ballagott el az óvodába, ami komoly próbatétel és egy életen át elkísérő élmény volt egy kisfiú számára.⁷² Az óvodai és az iskolai napközis felvételeknél igazolni kellett, hogy mindkét szülő dolgozik, egyébként nagy valószínűséggel nem is vették fel a gyereket. Sőt még ebben az esetben sem volt biztos a felvétel: „Jelenleg mintegy 18 000 azoknak a napközis óvodából kimaradt és 16 000 azoknak az iskolai napköziből – férőhely hiányában – kimaradt gyermekeknek a száma, akiknek mindkét szülője dolgozik” – állapította meg a SZOT 1959-ben.⁷³

Munkahelyi térítések és kedvezmények

A béren kívüli juttatások sajátos formáját képezték a munkahelytől kapott kedvezmények, mint például a lakóhely és a munkahely közötti közlekedés, az üzemi ételmezés, az üzemi gyermekellátás és a munkásszállások költségeihez való állami hozzájárulás. Mint fentebb utaltunk rá, mindezek összefüggtek a vállalatok termelési érdekeivel, mert az utazási és a szállásköltségek részleges térítése

71 Művelődésstatistikai Adattár. Bp. 1968. 21. és 34.

72 A. Lászlóné (Gyöngyös) és fia, A. László (Szeged) közlése.

73 MOL-M-KS-288. f. 23/1960/36. A nők helyzete. 1959. dec.

nélkül az alacsony fizetésű vidéki munkások anyagilag nem tudták volna megoldani a bejárást. Ezért a vállalatoknak, ha a kellő számú munkaerőt biztosítani akarták, magukra kellett vállalni ezen költségek nagyobb részét. Elsősorban tehát gazdasági és nem szociálpolitikai megfontolásnak tudható be, hogy az említett területeken a költségek túlnyomó részét kezdetben a vállalatok és nem a munkavállalók állták. Egy 2200 üzemre és közel 1,6 millió ipari és más „városi” munkásra kiterjedő vizsgálat adatai szerint 1957-ben (és az előző években is) a munkásszállásokkal és a munkásszállítással kapcsolatos kiadások mintegy kilenczetedét fedezték a vállalatok és csak egytizedét állták a dolgozók.⁷⁴ Az utazási és a munkásszállási költségek térítése az összmunkáságnak csak kisebb részét, 8–10%-át érintette, hiszen az ilyen jellegű támogatások az ingázók számára jelenthettek könnyítést. Más volt a helyzet az üzemi étkeztetéssel kapcsolatban, mert azt nem csupán a bejárók, hanem minden munkás igénybe vehette. 1957-ben a vállalatok túlnyomó többsége már tudott ilyen lehetőséget biztosítani a dolgozóinak, mellyel ténylegesen a munkavállalók 27%-a élt. Az ötvenes években az étkezés árát felerészben a munkahely, felerészben a munkavállaló fizette. Ami, forintban kifejezve, a munkásoknak naponta 3,3–3,4 Ft kiadást, vagyis 25 munkanappal számolva havonta 82–85 Ft terhet jelentett.⁷⁵ A hatvanas évek első felében a támogatások rendszere megmaradt ugyan, de a vállalati hozzájárulások mértékét jelentősen csökkentették; az egy üzemi étkeztetés keretében elfogyasztott ebédre jutó állami támogatást napi 2 Ft-ban maximálták.⁷⁶ Ennél kisebb mértékben csökkentették a munkahelyre történő utazás támogatását, például az egyébként kevés munkást utaztató élelmiszeripari vállalatoknál az arány az ötvenes évek közepi szinten, 90% felett maradt. A Nehézipari Minisztérium irányítása alatt álló vállalatoknál viszont, melyek a legtöbb munkást utaztatták, ha nem is drámai módon, csökkent a hozzájárulás mértéke: 1962-ben a menetrendszerű járatokkal történő utaztatás költségeinek a háromnegyedét (74,1%-át) térítették. Ezzel szemben a Könnyűipari Minisztérium irányításához tartozó üzemek esetében a támogatás mértéke 56,2%-ra csökkent.⁷⁷ Az „állami dotáció” visszaesése mögött szemléleti változás húzódott meg, mert a gazdasági vezetés indokolatlannak tartotta a vállalati hozzájárulásnak az ötvenes években kialakított magas arányát. Érveik között azonban nemcsak gazdasági természetűek szerepeltek, hanem szociálisak is, mondván: az állami támogatásokból való részesedés egyenlőtlenséget okoz a munkavállalók között, mivel egyesek részesülnek belőle, mások meg nem.⁷⁸ Néhány évvel később, a gazdaságirányítási rendszer korrekciójának az időszakában, általában már bírálták azt az elvet, amely az ún. társadalmi juttatásoknak növekvő, a bérnek pedig csökkenő szere-

74 MOL-M-KS-288. f. 23/1957/33. ő. e. Munkásellátás. 1957.

75 Uo.

76 MOL-M-KS 288. f. 23/1962/28. ő. e. Irányelvek. 1962. ápr. 28.

77 MOL-M-KS-288. f. 23/1962/33. ő. e. Munkásellátás. 1962.

78 MOL-M-KS-288. f. 23/1964/63. ő. e. Az Életszínvonal Bizottság 1964. szept. 11-i ülése.

pet szánt a munkavállalók javadalmazásában.⁷⁹ Noha azokban az években hivatalosan a munkaruha, a védőruházat, védőétel, védőital stb. biztosítását is a juttatások közé sorolták, de mivel azok a termelés elengedhetetlen feltételei közé tartoztak, így közvetve sem foghatók fel a munkások anyagi támogatásaként, hanem egyszerűen termelési költségeknek kell tekintenünk őket.

*

A szocialista rendszerben – nyugat-európai összehasonlításban – a reálbérek színvonala meglehetősen alacsony volt. Ezt bizonyos mértékig ellensúlyozta azonban, hogy az állam az élet több fontos területén, ezek között említhetők a tanulmányunkban tárgyalt egészségbiztosítás, gyermekgondozás és nyugdíj is, olyan juttatásokat adott a társadalom tagjai számára, melyek növelték biztonságérzetüket. Ez a sajátos rendszer a társadalom arra hajlamos részét leszoktatta a nagyobb egyéni erőfeszítésekről, s hozzászoktatta ahhoz, hogy a legfontosabb szolgáltatásokat és javakat (az egészségügyi és a szociális ellátás mellett például a városi lakást is) „fentről fogja kapni”. Ugyanakkor a gazdaságilag hatékonyabb piacgazdasági rendszereknél jobban megkímélte őket a munkanélküliség és általában a létbizonytalanság okozta stressztől és depressziótól. Az áttekintett időszak e sajátos berendezkedés első szakaszát foglalja magába, midőn a rendszert – felülről, hatalmi eszközökkel – kialakították. Emiatt, és az akkori politikai vezetés sajátos felfogása miatt is, a megszülető új társadalmi berendezkedés nagyobb terhet rótt a társadalomra, így a munkáscsaládokra is, mint tette később. További fontos sajátosság, hogy ez időben a későbbieknél is jobban érzékelhetők voltak a rendszer negatívumai, és kevésbé hatottak a pozitívumai. A reálbérek alacsony színvonala például hamar „beállt”, az évtized elején például egyenesen szárnyalt az infláció, ezzel szemben a szociális ellátás részlegesen, tökéletlenül valósult meg; gondoljunk az első évek nyugdíj-megállapítási elveire. Ez részben vezetési, azaz politikai problémákra vezethető vissza, amennyiben a rendszer első éveiben az ország vezetőinek szeme előtt leginkább egy imaginárius végcél lebegett, de a hozzá vezető út gyakorlati kérdéseivel, és kivált a nehézségekkel nem törődtek. Ezt, mint „történelmi leckét” a kortársak közül egyesek korán felismerték, sőt meg is fogalmazták a hatvanas években, hogy ti. a mindennapi élet szempontjából a vizionált végcélnél sokkal nagyobb a jelentősége az ehhez vezető útnak. Felvetéseik azonban a hatalom ellenállásába ütköztek.

79 MOL-M-KS-288. f. 24/1968/36. ő. e. A jövedelempolitikai, valamint a társadalmi juttatások néhány főbb kérdése. 1968.

GYULA BELÉNYI

THE REAL INCOMES AND SOCIAL PROVISIONS OF WORKING-CLASS FAMILIES (1949–1968)

The study examines the development of the main sources of livelihood – primarily, real incomes – and social security allowances of working-class families in Hungary. It concludes that under communism, wage differentials between employees were minimal. Thus, income per family-member depended largely upon the earner/dependant ratio within families, a fact demonstrated by the data in the table. A brief inquiry is then made into trends in policy on living standards, because the communist state disposed of various means of influencing such policy. The inquiry concludes that the fall in living standards between 1949 and 1953 was due mainly to the policies of the Hungarian Workers' Party.

The paper looks at the price increases that had such a great influence on living standards. The sources used are ones that have previously been ignored by historians. The conclusion is that monetary depreciation between the late 1940s and the mid-1960s exceeded 90%. This figure is considerably greater than the officially recognised figure of 68–69%. Accordingly, between the late 1940s and the mid-1960s, the real wages of industrial workers increased by 200% – still a notable increase – rather than by the official rate of 250%.

The second part of the study comprises a survey of the transformation of the social insurance system. It presents the changes in the legal regulations on sickness insurance, pensions, family allowance and childcare benefits. Unlike peasant farmers, most industrial workers were covered by social insurance from the very start of the system. And such cover included the three main branches of social insurance – i.e. sickness insurance, pensions and childcare benefits. The study also points out various deficiencies in the legal provisions. For instance, the pensions decree of 1951 established the basic old-age pension at 15% of wages. And the system of family allowances was very unfavourable to families with one or two children, effectively penalising those parents who tended to exercise more care in raising their children – in terms of the mere number of children. The survey of the legal situation ends with an overview of the development of the system of care for pregnant women and mothers with young children. It underlines that in the year of the childcare grant's introduction (1967), half of the working women receiving the grant were industrial workers.

The article also inquires into the problems of the practical application of social security. The first problem examined is that of healthcare provision. The contradiction between the rapid increase in the ratio of insured persons and the widespread neglect of healthcare infrastructure is revealed. The result was overcrowding in hospitals and clinics and a fall in standards of provision. Practical problems were even greater in the pensions' sector, particularly in light of the low level of pensions. A further problem was non-recognition of some pension entitlements acquired under various legal titles prior to 1945. In effect, this required some workers to continue working beyond the age of 60 – or even 70 – in order to make ends meet. In the 1960s – particularly in the second half of the decade – progress was made both in healthcare provision and in the field of pensions.

Childcare faced practical problems similar to those experienced in healthcare: the development of the institutions providing the services (i.e. nurseries, kindergartens and day-care centres) and the manufacture of labour-saving devices for domestic use (household appliances) did not keep step with the increased demands. Nonetheless, the childcare grant introduced in 1967 functioned well in the initial years.